

जीवन आचार्यका कविताहरूमा बन्धन र मोक्षको पुनर्व्याख्या

<https://doi.org/10.3126/tej.v11i1.54451>

राजकुमार देवकोटा

nishanrj44@gaill.com

Article History

Received

Revised

Accepted

20th December, 2022

22nd January, 2023

5th February, 2023

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा साहित्यकार जीवन आचार्यका सिर्जनाको सङ्कलन तथा सम्पादन गरिएको कृति 'सम्पूर्णमा जीवन आचार्य' र 'जीवन आचार्यका कविता' पुस्तकमा समाविष्ट कविताहरूको अध्ययन गरिएको छ। जीवन आचार्यका विभिन्न कविताका अंशलाई दृष्टान्तका रूपमा उद्धृत गरी त्यसमा भएका तथ्यका आधारमा पूर्वीय वैदिक र अवैदिक दर्शनमा रहेका बन्धनका कारण र त्यसबाट पाइने मोक्षका उपायलाई नेपालको वर्तमान परिवेशलाई तुलना गर्दै पुनर्व्याख्या गरिएको छ। यस अध्ययनपत्रमा कवि आचार्यका कवितामा वैदिक र अवैदिक दुवै प्रकारका दर्शन, जीवनका चिन्तन र मोक्षका बाटालाई गहन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। वर्तमान समयमा मानिसले भोग्नुपरेको सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि बन्धनका तथ्यपूर्ण कुरालाई कवितामा प्रस्तुत विम्बका आधारमा पुनर्व्याख्या गरी मोक्षको बाटो पनि केलाइएको छ। वैदिक र अवैदिक दर्शनले भनेको बन्धन र मोक्षलाई मात्र नहेरी वर्तमान अवस्थाको बन्धन के हो र त्यसबाट मोक्ष प्राप्तिको बाटो के हो भन्ने कुरालाई पनि बुझ्नुपर्ने हुन्छ। यो अध्ययनपत्र तिनै आधारलाई केन्द्रमा राखी तयार पारिएको हो।

मुख्य शब्दावली : अवैदिक, आधिभौतिक, चैतन्य ध्यानस्थ, वैराग्य।

विषयप्रवेश

जीवनको छोटो समयमा उत्कृष्ट कृतिहरू सिर्जना गर्ने सर्जक जीवन आचार्यका कृतिमा जीवनवादी स्वरहरू भेटिन्छन्। नेपाली समाजका यथार्थ चित्र, नेपालको राजनीतिक परिवेश र त्यसका कारण जनताले भोगिरहेको दुःख, विद्रोहको आवाज र परिवर्तनको चेतनाको आवाज नउठ्नु नै मानिसको बन्धनको कारण हो भन्ने कुरा देखाउँदै त्यसबाट मुक्त हुन जनताले गर्नुपर्ने संघर्षलाई कवितामा नवीन शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ। जीवनलाई एक पक्षबाट मात्र हेर्न हुँदैन भन्ने सन्दर्भ उनका साहित्यिक कृतिमा रहेको पाइन्छ। यस्ता कृतिहरू नेपाली पाठकका पठनीय विषय हुन् भन्ने हेतुले विधान आचार्यको सम्पादनमा 'जीवन आचार्यका कविताहरू' (२०७६) कृति र धरावासीको सम्पादनमा 'सम्पूर्णमा जीवन आचार्य' (२०७६) कृतिका रूपमा उनका रचना प्रकाशित भएका छन्। आचार्यका कवितामा पाइने दर्शनका पक्षहरूलाई वैदिक र अवैदिक दर्शनका केन्द्रित रही बन्धन र मोक्षलाई पुनर्व्याख्या गरिएको छ। उनका कविता अध्ययन गर्दैगर्दा दर्शनले भनेको तथ्य कुरालाई मात्र अध्ययन नगरी वर्तमान समयसँग तुलना गरी व्याख्या गरिएको छ। यस अध्ययनमा आचार्यका कृतिमा प्रस्तुत गरिएको बन्धन र मोक्षका पाटाहरूलाई नेपाली समाजको अवस्थासँग तुलना गरी पुनर्व्याख्या गरिएको छ। नेपाली समाज राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि पक्षहरूबाट जकडिएको र त्यसबाट मुक्ति हुन आवश्यक रहेको विचार चित्रण गरिएको छ।

समस्या कथन र उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन जीवन आचार्यका कवितामा बन्धन र मोक्षको पुनर्व्याख्या भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित रहेको छ। यस मूल समस्यासँग सम्बद्ध भएर आउने शोध्य प्रश्नहरू यस प्रकारका छन् :

क) बन्धनको पुनर्व्याख्या कसरी गरिएको छ ?

ख) मोक्षको पुनर्व्याख्या कस्तो रूपमा प्रस्तुत भएको छ ?
उपर्युक्त शोध्य प्रश्नहरूको समाधान गर्नु नै यसको मूल उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन जीवन आचार्यका कविताहरूमा बन्धन र मोक्षको पुनर्व्याख्यामा केन्द्रित रहेको छ । यसका लागि जीवन आचार्यका 'जीवन आचार्यका कविताहरू' (२०७६) र 'सम्पूर्णमा जीवन आचार्य' (२०७६) पुस्तकहरू प्राथमिक सामग्री स्रोतका रूपमा र यस कृतिमा रहेको बन्धन र मोक्षको पुनर्व्याख्याको विश्लेषणका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक अध्ययन सामग्रीहरू द्वितीयक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । अध्ययन विधिलाई निम्नानुसार अवलम्बन गरिएको छ :
क) सामग्री सङ्कलन : यस अध्ययन तयार गर्न पुस्तकालयबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।
ख) विश्लेषण विधि : यस अध्ययनमा व्याख्यात्मक, वर्णनात्मक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

संसारमा रहेका हरेक कुरालाई प्रमाणात् प्रमाता, प्रमाताबाट प्रमाण र प्रमाणबाट प्रमेयको तहसम्म पुऱ्याएर जीवनलाई नयाँ शैलीबाट हेर्न सक्नु दर्शन हो । यसमा जड पक्ष र चेतन पक्षको विमर्श हुने गरेको देखिन्छ । जडबाट चेतनको आविर्भाव भयो या चेतनबाट जडको ? मान्छे किन जन्मन्छ र मर्छ ? व्यक्ति र समाजमा के सम्बन्ध छ ? यस्तै, यस्ता प्रश्नहरूको युक्तिपूर्वक उत्तर खोज्ने प्रयास हो दर्शन (गिरी, २०५५ पृ. १) । कुनै कुराको प्रमाणसहित व्यापक अर्थ खोज्नु दर्शन हो । दर्शनको अर्थ हेर्नु भन्ने हुन्छ र यो ज्यादै व्यापक अर्थमा हुन्छ । संस्कृतमा यसलाई जसद्वारा देखिन्छ वा जे देखिन्छ, त्यो दर्शन हो भनेर अर्थ लगाइएको छ (गौतम, २०७८, पृ. ७८) । त्यसैका आधारमा पूर्वमा दर्शनलाई वैदिक दर्शन र अवैदिक दर्शनमा विभाजित गरेर हेरिएको छ । वैदिकमा साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा, वेदान्त र अवैदिकमा जैन, बौद्ध र चार्वाक गरी नौवटा दर्शन व्याख्या गरिएको छ । जीवनपर्यन्तका फल प्राप्तिका लागि गरिने साधना, दृष्टि, अन्तर्दृष्टि, आत्मावलोकन वैदिक दर्शनले बाटो देखाएको हुन्छ । दर्शनले मानिसको मनमा जिज्ञासा पैदा गर्दछ । त्यही जिज्ञासाको समाधानको खोजी नै जीवनको खोजी बन्छ र मानिसले अनन्तसम्म आफूलाई सक्रिय बनाएको हुन्छ ।

यो जगत् कहिले निर्माण भयो भन्ने विषयमा धेरैथरी मान्यता छ तथापि मानिसको जन्मपूर्व नै ब्रह्मको उत्पत्ति भएको हो भन्ने कुरा वेदमा उल्लेख भएको पाइन्छ । पूर्वमा ब्रह्म छ भनी व्याख्या गरिएको छ भने पश्चिममा पनि कुनै अदृश्य तत्त्व छ, जसले यो लोकलाई चलाएको छ भन्ने मान्यता रहेको छ । जसले ईश्वरलाई चिन्दछ ऊ ब्रह्ममा लीन हुन सक्छ र उसले भौतिक जगत्को सम्पूर्ण भ्रमलाई चिर्न सक्छ भन्ने कुरा दर्शनले व्याख्या गरेको छ । पूर्वीय मान्यतानुसार चार्वाक दर्शनबाहेक हरेक दर्शनले मोक्ष र बन्धनलाई मानेका छन् । संसार दुःखमय छ, यही दुःखबाट पार पाउन मानिसहरूले सदा प्रयास गरेका छन् । बन्धनलाई चिर्न सके मोक्ष प्राप्त हुन्छ र ऊ सुखमय जीवनलाई अँगाल्न सक्दछ र त जन्म, मरण, रूप संसारचक्रबाट पार पाउनुलाई नै मोक्ष मानेको छ । आत्म स्वभावतः अनन्त छ । अनन्त ज्ञान, अनन्त दर्शन, अनन्त शक्ति र अनन्त आनन्दयुक्त (जीव) आत्मा पुद्गल कण (भूत पदार्थ) द्वारा निर्मित शरीरसँग सम्बन्ध कायम गर्दछ र ऊ बन्धनमा फस्छ । अज्ञानको कारण जीवमा क्रोध, मोह, लोभ र अहम् (मान्) जस्ता वासनाको उद्भव हो । बन्धनको मूल कारण यही नै हो (गिरी, २०५५ पृ. ८०) । यिनै ज्ञान, शक्ति आदि प्राप्त गर्नु मोक्ष भनिएको छ । तर यी तत्त्वहरूको प्राप्तिका लागि मानिसहरू लोभमा फसेका छन् र लोभकै कारण सांसारिक मोहबाट टाढिन सकेका छैनन् ।

सांसारिक जन्म र मृत्यु स्वाभाविक हो, यहाँ गरिने कर्महरू पनि स्वाभाविक हुन् तर पूर्वीय दर्शनमा यस लोकका यी कर्महरू (प्रपञ्च, अविद्या, अज्ञान) आदिबाट मुक्त हुनु मोक्ष भनिएको छ । योगदर्शनमा समाधि सम्मको यात्रा जसले गर्न सक्छ ऊ मोक्षको यात्रामा रहन सक्छ भनिएको छ । जसका लागि ध्यानमा ध्याता, ध्यान र ध्येय एकै ठाउँमा हुन जरूरी ठानेको छ । ध्यानमा लीन भएपछि नै शून्य अवस्थामा पुगिन्छ र त्यही शून्य अवस्था मोक्ष हो भनिएको छ ।

वेदान्त दर्शनका अनुसार ज्ञान, भक्ति र वैराग्यबाट क्रमसँग मुक्ति हुनु र देवलोकको तहमा पुगनु क्रममुक्ति हो । जसबाट जीवात्माका भ्रम, राग र दुःखहरू सबै समाप्त हुन्छ र जीव भयरहित हुन्छ । बौद्ध धर्ममा संसार दुःखमय छ, दुःखका कारक तत्त्वहरू पनि छन् र तिनीहरूको पहिचान गरी शारीरिक एवम् मानसिक तनावबाट मुक्ति पाई आनन्द र शान्तिको चेतनासम्म पुगनु मोक्ष भनिएको छ ।

बन्धनको कारण नै सांसारिक भ्रम हो, मान्छे त्यही भ्रमबाट आक्रान्त भएको छ । संसार दुःखमय छ । आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक दुःखबाट मान्छे सधैं आक्रान्त छ (गौतम, २०७८, पृ. ८४) । त्यही दुःखबाट पार पाउन नसक्नु नै बन्धनको कारण मानिएको छ । मानिसभिन्न भएको असन्तोष, उसले देखेका सांसारिक भ्रम र त्यही भ्रमको सेरोफेरोमा उसले बिताएको जीवनपद्धतिले उसलाई बन्धनमा पारेको छ । योगदर्शनको मान्यताअनुरूप मानिसहरू समाधि तहसम्म पुग्न यिनै जड तत्त्व र तीन प्रकारका दुःखहरू बाधक हुने गरेका छन् । ती बाधक तत्त्वहरूको पहिचान नहुनु अर्को बन्धनको मूल कारण मानिएको छ । मानिसको जन्म मृत्यु स्वाभाविक प्रक्रिया भए पनि जन्मको कारण पत्ता लगाउन नसक्नु उसको जीवनको सबैभन्दा ठुला दुःखको हो भनी विश्लेषण गरिएको छ । बन्धन हाम्रै अज्ञानताका कारण उत्पत्ति हुन्छ । बन्धन अनादि छ र जसबाट अविद्या हट्दैन तबसम्म यो रहिरहन्छ । भेद जुन कुरो छँदै छैन त्यो देख्नु अज्ञान हो (गिरी, २०५५ पृ. ९०) । यिनै अज्ञान भ्रमबाट मुक्ति हुनु र जीवनको अर्थ बुझ्नु मोक्ष वा मुक्ति हो । जीवनका यिनै पक्षहरूलाई वर्तमान समयको अवस्थसँग तुलना गरेर अहिलेको बन्धन र मुक्तिको तथ्यहरूको विश्लेषण नै पुर्नव्याख्या हो ।

पूर्वीय वैदिक र अवैदिक दर्शनमा व्याख्या गरिएको बन्धन र मोक्षका विविध आधारहरूलाई जीवन आचार्यले आफ्ना कविताहरूमा अहिलेको परिवेशसँग घटित गराई प्रस्तुत गरेका छन् । कवितामा अहिलेको समयमा समाजका विविध पक्षहरूबाट पनि छुटकारा पाउन मानिसहरू प्रयासरत रहेको कुराको कलात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ राजनीतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि पक्षहरूले समाजलाई बन्धक बनाएको छ । यिनै पक्षहरूबाट छुटकारा पाउनु आजको समयमा मोक्ष प्राप्तिको एउटा आधार हो । यसै विविध पक्षहरूलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर कवि जीवन आचार्यका कवितामा भएका अनेकन् बन्धन र मोक्षका आयामलाई व्याख्या र पुनर्व्याख्या गरिएको छ ।

जीवन आचार्यको कवितामा बन्धन र मोक्षसम्बन्धी पुनर्व्याख्याको विश्लेषण

जीवन आचार्यका कवितामा नेपाली समाजको यथार्थलाई दार्शनिक शैलीमा व्याख्या गरिएको छ । कवितामा रहेको दर्शनका विविध आयामहरूमध्ये बन्धन र मोक्षलाई वैदिक र अवैदिक दर्शनको आधारबाट व्याख्या गरिएको छ ।

बन्धनको पुनर्व्याख्या

पूर्वीय वैदिक दर्शनमा भनेजस्तै संसार मिथ्या हो । यही मिथ्याले जीवनलाई भ्रमपूर्ण बनाएको छ र यही भ्रम नै बन्धनको कारक हो जसबाट छुटकारा पाउन नसक्नाले मानिस दुःखको सागरमा डुबुल्की मारेको छ । गौतम बुद्धले मानिस किन दुःखी हुन्छ ? मानिस किन मर्छ ? मानिस किन विरामी हुन्छ ? भनेर नै ज्ञानको खोजीमा हिँडेकाले नै र बुद्धत्व प्राप्त गरेका थिए । योग दर्शनले पनि समाधिको तहमा पुग्न नसक्दा नै मानिसहरू सांसारिक मोहमा फसे को कुरालाई व्याख्या गरेको छ । मानिसहरू कुनै दुःखबाट दुर हुनु नै मोक्ष हो तर आजको समयमा राजनीतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, जातीय, लैङ्गिक आदि विविध कारणले बन्धनको जालमा फसेका छन् । शक्तिमा हुनेहरूले अन्य मानिसका लागि अनेकन् रूपमा बन्धन जन्माएका छन् र फसाएका छन् । यी बन्धनहरूलाई चिर्न शासितहरू असक्षम भएका छन् ।

क) कतै कथित महावाणीहरू हुन थाले

यसरी अनेकौं पुस्तकहरू

एउटै दराजमा भेला भएर – मान्छेलाई

अलग अलग तराजुमा राखेर तौलने

अनेकौं ठेलीका ठेलीमा पैदा हुँदै गए ।

(आचार्य, पृ. ५६१ 'अन्तहीन सुरूवात')

उद्धृत अंशमा संसारका मानिसहरूले मोक्षको बाटो खोजिरहेको तथ्यलाई प्रस्तुत गरिए पनि यहाँ भ्रम फैलाउने चिजहरू धेरै छन् भनिएको छ । जसले उनीहरूलाई भ्रमबाट टाढा जान दिएको छैन । शक्तिमा रहेका करिब १० प्रतिशत मानिसले संसारका अन्य वर्गलाई एउटै भ्रममा परेका छन् र आफू उनीहरूमाथि हावी भएका छन् । वैदिक दर्शनले चराचरलाई नै बन्धनको कारक हो भनेजस्तै आजको समाजमा बन्धनका कारक तत्त्व सत्तामा रहेका व्यक्ति बनेका छन् । उनीहरूले कथित विचारहरूको भ्रम रोपेका छन् र एउटै दुःखको बन्धनमा सारा विश्वलाई समेटेका छन् । एक अर्काको तौलने धेरै ठेलीको आविष्कार गरेका छन् र त्यही ठेलीका पाना हौ भन्दै भ्रममा फसाएका छन् । प्रभुत्वशालीहरूले अधीनस्थ वर्गलाई भ्रममा राख्न एकै स्थानमा जम्मा गरेर अनेक प्रलोभन देखाइरहेका छन् र उनीहरूलाई त्यहीँ भुलाइराखेका छन् । एउटा प्रलोभनबाट अर्को प्रलोभनमा डोच्याउँदै जनतालाई आफू स्वयम् के हुँ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन दिएका छैनन् ।

ख) म पुस्तक हुने क्रममा विभाजित भएँ

र पुस्तकहरूमा म
कतै दर्शन हुन पुगें
कतै उपदेश हुन पुगें
कतै सिद्धान्त हुन पुगें,
कतै मनोविज्ञान हुन पुगें ।

(आचार्य, पृ. ५६१ 'अन्तहीन सुरूवात')

यस अंशमा एक जना कति धेरै कुरामा बाँडिनुपरेको छ भन्ने कुरालाई प्रस्ट पारिएको छ । एउटै व्यक्ति धेरैपट्टि बाँडिदा उसले प्राप्त गर्ने जीवनको अर्थ कहिल्यै प्राप्त गर्दैन र उसले यो लौकिक जगत्बाट मोक्ष प्राप्त गर्न सक्दैन भन्ने कुरा एउटै पुस्तकमा दर्शन हुन पुग्नु, उपदेश हुन पुग्नु, सिद्धान्त हुन पुग्नु र मनोवैज्ञानिक हुन पुग्नुले प्रस्ट पारेको देखिन्छ । यिनै तथ्यहरूले सांसारिक प्रपञ्चमा फसाई चैतन्यको तहसम्म पुग्न दिएको छैन । सबै कुरा हुनु भनेको भ्रम हुनु हो । यता हेरे पनि आफैँजस्तो, उता हेरे पनि आफैँजस्तो देखिएको छ । त्यसकारण आजका मानिसहरूले योगदर्शनमा भनिएजस्तो मोक्षको बाटो धारण गर्न सकेका छैनन् र समाधिको तहसम्म पुग्न सकेका छैनन् । संसार राजनीतिक परिवन्धमा पनि छ, सांस्कृतिक परिवन्धमा पनि छ, मानसिक परिवन्धमा पनि परेको छ । संसारमात्र होइन एकजना मानिस पनि समाजका विविध पक्षमा बाँडिन बाध्य भएको छ । यहाँका अनेकन् परिवन्ध उसका लागि सबैभन्दा खतरानाक बन्धन हो र त्यसैले मुक्तिको बाटोमा लाग्न उसले पाएको छैन भन्ने कुराको विश्लेषण कवितामा प्रस्ट देखिएको छ ।

ग) लेउ हुङ्गामा टाँसिएको खुराकी खान्छ र बाँच्छ
च्याउ रूखमा फैलिएको पोषणपदार्थ पिउँछ र हुर्कन्छ
खिया फलाममा टाँसिएको पानी/हावा निल्छ र जिउँछ
अर्थात्, लेउ, च्याउ र खिया
अर्काकै अर्काको आँगन कुरेर बाँच्छन्
अर्थात् लेउ मध्यमार्गी, च्याउ निम्न वर्गी, खिया सर्वहारावर्गी
यी तिनवटा समूहको एउटा देश छ
चारैतिर सिमानाका किल्लाहरू पनि छन् ।

(आचार्य, पृ. ५६४ 'लेउ, च्याउ र खिया')

यस कवितांशमा नेपालको जनजीवनको तथ्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ । समय परिवर्तनशील भए पनि यहाँको विषमता र विकासको अग्रो गतिले यहाँका जनता अरूकै भरमा बाँच्नु परेको तथ्यलाई नवीनतम् शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । च्याउ, लेउ र खियालाई नेपालीहरूको जनजीवन र विवशतासँग तुलना गरी गास, बास र कपासका लागि

गर्नुपर्ने चाकरीबाट जीवनको सही अर्थ पहिचान गर्न नपाएको देखाइएको छ । आफ्नो जीवन हुर्काउन पनि अरुकै सहारा बन्नु परेको छ । जसरी च्याउले बाँच्नका लागि अरू स्थावर र जडगलाई आफू बाँच्ने तत्त्वका बनाएको छ, जसरी लेउ पनि अरुकै सहारमा बाँचेको छ र खियाले पनि आफ्नो रूप प्रकट गर्न फलामको सहारा लिन परेको छ त्यसरी नै आजका मानिसहरू अरुको पराधीनतामा बाँच्न विवश भएका छन् । उनीहरू बन्धक छौं भन्ने जान्दाजान्दै पनि ती बन्धनका कारक वस्तुहरूसँग दुर हुन सकेका छैनन् । दुइगा, रूख र फलाम बन्धनका प्रतीक हुन् जसले बाँच्न दिएको बहानाले लेउ, च्याउ र खियालाई आफ्नो पासमा पारेका छन् । नेपालका सर्वहारा जनताहरू पनि ठिक त्यही ढङ्गले बाँच्न विवश भएका छन् । उनीहरू चाहेर पनि प्रभुत्वशाली वर्गबाट विद्रोह गरी स्वतन्त्र भएर बाँच्न पाएका छैनन्/सकेका छैनन् । सर्वहारा वर्गका मान्छेलाई आफू के हुं भन्ने चेतनाको विकास हुन नै दिइएको छैन । उनीहरू जन्मै कसैको अधीनमा परेका छन् र आफ्नो अस्तित्वको खोजीमा निस्कन सकेका छैनन् । यी वर्गका मानिसले कसरी आफू आधिभौतिक दुःखबाट मुक्त हुने भन्ने समय सोच्नै भ्याएका छैनन् । सांसारिक पदार्थमा घोलिएर सात्त्विकतातिरको यात्रा बिर्सिएका छन् र आफू बाँचेको सीमालाई साँघुरो बनाउन बाध्य भएका छन् । जसले उनीहरूलाई क्षणभङ्गुर बनाएको छ र सत्यको बाटो पहिल्याउन सकेका छैनन् ।

घ) रात चिरेर रातसँग लड्दा लड्दै
उज्यालो डाकेरै छाड्ने प्राण बाँचेको छु आफूभित्र
र बिहानीमा आफूलाई समर्पण गर्न
मिमिरे पखिरहेछौं ।

(आचार्य, पृ. ६०१ 'टुकी')

योग दर्शनमा मुक्तिका लागि क्रमसँग कर्म, उपसना र वैराग्य हुनुपर्दछ भनिएको छ । वेदान्त दर्शनका अनुसार जीवनमुक्ति, विदेहमुक्ति र क्रममुक्तिबाट नै मान्छे मोक्ष प्राप्तिको बाटोमा रहेको हुन्छ । उद्धृत अंशमा जीवन अन्धकारलाई नै चिर्न प्रयासरत रहेको देखिन्छ । अन्धकारमा बाँचेकाहरूले पनि जीवनको बिहानी वा चेतनाको डाँकको प्रतीक्षा गरेकै छन् । दुःखका सागरहरू जतिसुकै पार गर्न परे पनि उपासना गर्न छाड्न चाहेको छैन तर त्यहाँबाट प्राप्त हुने मुक्तिका पाटाहरू भने प्राप्य हुन सकेको छैन । आफूभित्रै भएको अन्धकार नै बन्धन बनेको छ तर पनि अचेतनबाट मुक्ति हुने प्रतीक्षामा बसेको छ । त्यस्तै आजको समयमा पनि मानिस राजनैतिक अस्थिरताको अन्धकारलाई चिरेर एउटा सुनौलो बिहानीको प्रतीक्षामा रूमल्लिरहेको कुरा उज्यालो डाकेरै रात कटाएको सन्दर्भबाट प्रस्ट भएको छ । मानिसहरूले परिवर्तनका लागि धेरै प्रयास गरेका छन् । राजनीतिक हिसाबले देशमा धेरै शासनप्रणाली पनि जन्मिए तर त्यसबाट मानिसहरू खुसी हुन सकेका छैनन् र आफूले खोजेजस्तो शासनप्रणालीको स्थापना भएको छैन । उज्यालो ल्याउने प्रणमा संघर्षरत हरेक नागरिक उज्यालोको डाँक कुरिरहेका छन् भन्ने यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ ।

ङ) मलाई एउटा मिठो सपना बन्ने समय देऊ
हल्ला नगरिदेऊ
धेरै हल्ला गरिसक्यौ तिमीले ।

(आचार्य, ६२५ 'जीवन आचार्य')

प्रस्तुत अंशमा जीवन सांसारिक बन्धनयुक्त पदार्थहरूबाट मोक्ष गराउन चाहेर पनि मोक्ष हुन नसकेको सन्दर्भलाई उठाइएको छ । कुनै पनि सांसारिक पदार्थप्रति राग (आशक्ति) नहुनु वैराग्य हो । जब कुनै पनि सांसारिक पदार्थप्रति आशक्ति हुँदैन त्यतिबेला मात्र निष्काम कर्म सम्भव छ (गिरी, २०५५ पृ. १४५) । यही सांसारिक मुक्ति हुन धेरै कुराहरू बाधक बनेका छन् । मानिसहरूको विचको हल्लाले जीवनको गतिलाई सही बाटोमा जान दिएको छैन र त्यसले चैतन्य पदार्थको आत्मसात् गर्न पाएको छैन । यहाँका जड तत्त्वहरू, यहाँका कोलाहल र तिनीहरूबाट हुने आक्रमण नै बन्धन बनेका छन् र मोक्ष हुन चाहेर पनि यिनै जड तत्त्वहरूले छेकेको छ । धेरै हल्ला गरिसक्यौ भन्नुले

जीवनका गन्तव्यहरू धेरै बिथोलिएको र अब त्यसबाट छुटकारा पाउन प्रयास गरेको देखिन्छ । सांसारिक माया, मोहबाट दुर हुनका लागि यिनै हल्ला कोलाहल र यहाँको अधैर्य पक्षले रोकेको छ । समग्रमा आचार्यका कविताहरूमा मानिस बन्धनकै कारण आफ्नो उचाइमा पुग्न नसकेको तथ्यलाई कलात्मक शैलीले चित्रण गरिएको छ । वैदिक कालमा जस्तो प्रकारको बन्धन थियो आज त्यही बन्धन छैन तर त्यसको रूप भने फेरिएको छ र त्यसले मानिसलाई दुःखको भुमरीबाट माथि उठ्न दिएको छैन भन्ने कुरा कविताका पङ्क्तिहरूमा प्रचुर मात्रामा रहेको छ । मानिस जुन समयको बन्धनमा छ त्यही बन्धनबाट मुक्ति भई आफू स्वतन्त्र हुनु नै मोक्ष हो भन्दै कविले कवितामा त्यही मोक्षको बाटो पत्ता लगाउन नसक्नु बन्धन भनी बन्धनको पुनर्व्याख्या गरेका छन् ।

मोक्षको पुनर्व्याख्या

दर्शनको जुन कुनै मान्यताले पनि अन्तिम सत्य भनेर मोक्षलाई मानेको छ । आफ्नो परिवेशबाट मुक्त हुनु मोक्ष हो, मुक्तिको पर्याय शब्द मोक्ष हो । कुनै दर्शनले यही भूगोलबाट इहलीला सकिनुलाई मोक्ष मानेको छ भने कुनै दर्शनले परलोकमा हुने प्राप्तिलाई मोक्ष मानेको छ । बौद्ध दर्शनमा दुःखको कारण पत्ता लगाउनु नै मोक्ष हो भनिएको छ । सांसारिक मायामोह र यहाँका जड तत्त्वहरू मोक्षका बाधक हुन् अर्थात् यिनीहरू बन्धन हुन् । यिनै बन्धनबाट समाधिको तह वा जडबाट चेतनको तहसम्म पुगनु मुक्ति हो । चार्वाकबाहेक अन्य सबै भारतीय दर्शनहरूले मोक्षलाई जीवनको चरमलक्ष्य मानेका छन् । मोक्ष भनेको जन्म, मरण र पुनर्जन्मको चक्रबाट छुटकारा पाउनु हो । चार्वाकबाहेक सम्पूर्ण भारतीय चिन्तकहरूले पुरुषार्थचतुष्टय(धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष) मध्ये मोक्षलाई सर्वोच्च स्थान दिएका छन् । (गिरी पृ. २४) ध्यानमा लिन हुनु र त्यसबाट चैतन्यको तहसम्म पुगनु मोक्ष हो :

क) कि विहानैका घाम पर्खेका यी टुकीहरूले

यसो हो भने

सूर्य भुल्केर हुने उज्यालोको विशाल फाँटमा

यिनीहरू बल्नुको महत्त्व कहाँ रहन्छ र ?

या रातै पर्खेर बलिरहे पनि

तेल सकिन लागेका यिनीहरू बली नै रहन कहाँ सक्छन् र ?

कस्तो नबुझेको त्यो कविले पनि

एउटा टुकीले अर्को टुकीलाई

धपधप गर्दै भन्यो

विहानको उज्यालो नै त हो हाम्रो प्राप्ति ।

(आचार्य पृ. ६०१ 'टुकी')

प्रस्तुत कवितांशमा टुकीलाई आजको मानिस र उनीहरूले भोगेको जीवन शैलीसँग तुलना गरिएको छ । टुकीले रातभर मधुरो अन्धकार छरेर पनि विहानीको खोजी गरेको प्रसङ्गले मानिसहरूले यो लोकमा जति र जस्तोसुकै काम गरे पनि अन्तिम चाह मोक्ष वा परमसुखको उपभोग गर्ने र त्यसका लागि जीवन पूरै समर्पण गर्ने तथ्य प्रस्ट भएको छ । मानिसहरू जीवनको अन्धकारमय अवस्थाबाट माथि उठ्न खोजिरहेका छन् । आजका मानिसहरू साना साना कुरामा अल्झिएका छन् र जीवनलाई त्यसैमा फसाइराखेका छन् त्यसैले जीवनको उज्यालो त्योभन्दा पर भेटेका छैनन् । जीवनले टुकी बलेको बेलामा दिएको उज्यालोको सीमित घेरा हैन भन्ने जानेका छन् तर त्यसबाट कसरी बाहिर निस्कने भन्ने कुरामा नै अल्झिएका छन् । जतिसुकै संघर्ष गरे पनि मानिसको अन्तिम लक्ष्य मोक्षको बाटो हो भन्ने कुरा कविताको अन्तिम पङ्क्तिमा भनिएको उज्यालो नै हाम्रो प्राप्ति हो भन्ने कुराले पुष्टि गरेको छ । दरिद्रतामा मोक्ष हुने र सम्पन्नतामा नै बन्धन हुने होइन । दरिद्रता होस् या सम्पन्नता, ज्ञानमात्र मुक्तिप्रतिको कारण हो (गिरी, २०५५ पृ. १४९) । मोक्षको बाटोको खोजी गर्न उसले ध्यान र समर्पण गर्न सक्नुपर्दछ भन्ने तथ्य धपधप बलेरै भए पनि उज्यालोको खोजी गर्नु नै प्राप्ति हो भनेको कुराले स्पष्ट पारेको छ ।

टुकीलाई नेपाल सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि पक्षसँग तुलना गरिएको छ, जहाँ आम मानिसहरूको

टुकीलेजस्तै निभ्दै र बल्दै गरिरहेका छन् । उनीहरू यही जञ्जालबाट भाग्न सकेका छैन । यहाँका राजनीतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, जातीय धेरै पक्षहरू अन्धकारका कारक तत्त्व बनेका छन् । यही परिवेश र अवस्थाबाट मान्छेहरू माथि उठ्न चाहेका छन् । आफूले बाँचेको भूगोलको गोलभित्र भएका परिवेशलाई चिर्न चाहेका छन् र स्वतन्त्र हुन चाहेका छन् । आजको मोक्षको बाटो पनि त्यही हो । राजनीति सबैभन्दा खतरनाक बनेको छ, जसले समग्रमा जीवनलाई मुक्तिको बाटोमा जानबाट रोकेको छ तर आम मानिस यही व्यवस्था र समयको परिवन्धबाट मुक्तिको बाटो खोजिरहेका छन् :

ख) अब तिमीद्वारा वर्षौंको
पुस्तौंको सन्तानमाथि टाँसिएको मोह उफ्किएको छ
अब सन्तानभन्दा टाढा पृथक गरेर स्वयम्लाई
तिमी साँघुरो छेकावटले कैद भएका छौं स्वयम्भित्र
तिमीसँग कुनै पनि सन्तानको अकाल मृत्युयुद्धप्रति
शोक प्रकट गर्नलाई आँसु छैन ।

(आचार्य, पृ. ६०६ 'जल्न बाँकी सिंहदरवारका फाइलहरू')

प्रस्तुत अंशमा शासकहरूको क्रूरताले चरम तह पार गरेको छ । आजका आम जनता यो हृदयहीन समाज र सामाजिक परिवेशबाट छुट्करा पाउने कार्यमा प्रयास गरिरहेका छन् । मोक्षका लागि साना कुराहरू नै बाधक बनेका हुन्छन् । तिमी साँघुरो छेकावटबाट कैद भएका छौं भन्नुको मानिसहरूले मोक्ष खोजेर पनि प्राप्तिको बाटो पत्ता लगाउन नसक्नु भनिएको हो । त्यसका लागि ठुला बन्धन छैन तर चित्त निरोधक हुन नसकेकै कारण मुक्तिको बाटो पत्ता लाउन सकेको छैन । यसले गर्दा आफैँ दुःखी भएर अरूको दुःखमा शोक समेत प्रकट गर्न सकेको छैन । यहीबाट मोक्षको यात्रा थालनी आवश्यक रहेको छ ।

ग) तिमीले मलाई पचासलाख वर्षदेखि नै
गुफादेखि नै बाधिराखेका छौं
आफ्नो हल्लामा, आफ्नो खुसीमा,
आफ्नै भूगोलमा मलाई कैद गर्‍यो
एउटा देश दिएर, एउटा नागरिक बनाएर
मलाई एकछिन भूगोल बिसर्ने समय देऊ ।

(आचार्य, पृ. ६२५ 'जीवन आचार्य')

प्रस्तुत अंशमा मानिसमा रहेको दम्भ, दर्प, अभिमान, क्रोध, कठोरता, ईर्ष्या, मोह आदिले मानिसको नीतिलाई ध्यस्त बनाएको तथ्यलाई चित्रण गरिएको छ । मानिसमा तमोवृत्तिले मानिसलाई पशुत्ववृत्ति विकास गराउँछ र त्यसले स्वयम् व्यक्तिलाई त बन्धक बनाउँछ । अरू मानिसहरूलाई पनि आफ्नो नियन्त्रणमा राख्छ, मान्छेको मोक्ष भनेको चौरासी लाख जुनीको भोग समेत नहुनु हो वा देवत्व प्रकट हुनु हो, त्यही चौरासी लाख नारकीय जीवनको मुक्तिको खोजी नै मुक्तिको बाटो हो भन्ने कुरा कवितांशमा प्रस्ट देखिएको छ । आफूभित्रको पशुत्वलाई जितेर होस् वा अरूद्वारा सिर्जित बन्धनलाई तोडेर होस् मोक्षको बाटोको खोजी यस सन्दर्भमा रहेको छ ।

मलाई एकछिन भूगोल बिसर्न देऊ भन्नुले संसारका आम मानिसहरू भूगोलको सीमाङ्कनबाट मुक्त हुन आर मानेको छ । यही पदार्थको विशेषताको गुण अवरगुण जान्नु ज्ञान प्राप्त गर्नु हो । यो भूगोल पनि एउटा पदार्थ हो । यही भूगोलको ज्ञान प्राप्त गर्न नसकेर नै मानिसहरू बन्धक बनेका छन् । भूगोलमा सीमारेखा कोरेका छन् र दुःख सहन गरेका छन् । दुःखबाट मोचन हुन नै यस सीमाको बन्धन तोड्ने कुरा कवितामा व्यक्त भएको छ ।

घ) एउटा मिठो सपना बुन्दै छु
बिन्ती छ मलाई नबिथोलिदेऊ, मलाई एकलै छोड
यति लामो जिन्दगी बुध ग्रहजस्तो

केवल सूर्यमामात्र परिक्रमा गरिरहें,
म सहारा मरूभूमिको बाटो हिँडेर
एकछिन सुस्ताउन खोज्दै छु,

(आचार्य, पृ. पृ. ६२६ 'जीवन आचार्य')

उद्धृत अंशमा प्रयुक्त सहारा मरूभूमि दुःखको प्रतीक हो । मानिस यस्तै सांसारिक दुःखबाट मुक्तले जेलिएको छ । मानिसहरूलाई आफ्ना र आफ्नो हुनुको लोभ छ । माया भनेको भ्रम हो । यथार्थ ज्ञान भएपछि भ्रम हट्छ र जगत्को मिथ्या तथा ब्रह्मको सत्यता थाहा हुन्छ (गौतम, २०७८, पृ. १०३) । मानिसले यति बुझेका छैनन् । यसैको कारण दुःखको सागरमा फसेको छ । यो जगत् भ्रमको भकारी भन्ने नबुझेरै मानिसहरूले आफूलाई सम्हाल्न सकेका छैनन् । ध्याता, ध्यान र ध्येय एकै स्थानमा हुन नसकेरै मानिस ध्यानस्थ हुन सकेका छैनन् । कवितांशमा मानिसलाई बुद्ध ग्रहलगायतका ग्रहहरू र सूर्यलाई मोक्षको मार्गका रूपमा तुलना गरिएको छ । ग्रहहरूले घुमेजस्तो मानिस भ्रममै चक्कर लगाउँदै छन् । यसले उनीहरूलाई दुःख सेवन गर्न विवश बनाएको छ । यो विवशताबाट छुटकारा पाउन मानिसहरू प्रयासरत भए पनि सफल भएका छैनन् । विश्वको राजनीति पनि सूर्यलाई अरू ग्रहहरूले घुमेजस्तै एकोहोरो प्रभुत्वशाली वर्गको पछाडि छ । यसले संसारका सबै मानिसहरूलाई दुःखी बनाएको छ । यही दुःखबाट दूर रहन एकैछिन भए पनि सुस्ताउन खोजेको छ । एकैछिन भए पनि दिग्दारलाग्दो परिवेशबाट दुर हुन खोजेको छ । संसारको मोह, भ्रम र दुःखबाट टाढा हुन खोजेको छ । यहाको आम मानिसको हालत पनि यही हो ।

ड) मलाई एकैछिन लुम्बिनीमा सिद्धार्थ गौतमले
छाडेर भागेको बालक राहुल विर्सन देऊ
जो लगातार पच्चीससय वर्षदेखि रोइरहेको छ ।

(आचार्य, पृ. ६२७ 'जीवन आचार्य')

बुद्ध सुखकै खोजीमा निस्केका हुन् । उनले मानिस किन दुःखी हुन्छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउन नै राजकाज छोडेका थिए । तर, उनकै सन्तान आज पनि उही पीडामा छन् । संसारमा यस्ता धेरै दुःखहरू छन् जसलाई देखेपछि मनले ध्यान बस्न सक्दैन र यो भौतिक दुनियाँबाट पार पाउन सकेको छैन । उज्यालोको खोजी गर्न सकिएको छैन । यस्ता जञ्जिरहरूबाट मुक्त हुन सकियो भने मात्र जीवनको अर्थ खोज्न सकिन्छ भन्ने कुराको चित्रण यस अंशमा रहेको छ । आजका मानिसहरूले पनि संसार बदल्ने कुरा गरेर सबैमा भ्रम फैलाएका छन् तर उनीहरूले आफ्नै आत्माको शान्ति पहिल्याउन सकेका छैनन् । राहुलले जस्तै लगातार आजका मानिसहरू रोएका छन् । अब सांसारिक मोक्षको बाटोमा लाग्न राहुलहरूको दुःखको समाधान खोज्न आवश्यक छ र त्यसपछि मात्र संसारले सुखको बाटो पत्ता लगाउन सक्छ भन्ने युगीन सत्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

मोक्षका सवालमा वैदिक र अवैदिक दर्शनका मान्यताअनुरूप आचार्यका कविताहरूमा जीवन मोक्षका नवीनतम् शैलीमा व्याख्या गरिएको छ । नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि बन्धनहरूबाट मुक्ति हुनु नै आजको मानिसहरूको मोक्षको बाटो हो भनिएको छ । असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्मगय, मृत्योर्मा अमृतं गमय भन्ने तथ्यलाई उनका कवितामा विभिन्न विम्बमा परिणत गरी चित्रण गरिएको छ । जीवनमा अनेकन् बाधाहरूलाई पन्छाई दुःखको बाटो छिचोलेर आफ्नो लक्ष्यमा पुग्नु नै अहिलेको मुक्ति हो भन्ने तथ्य उनका कविताहरूमा बेजोड रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

निष्कर्ष

जीवन बाँच्ने कला नै दर्शन हो । यही कलाबाट नै मानिसले चिन्ता, चिन्तन र चैतन्यको मार्गको पहिचान गर्ने हो । चैतन्यको मार्ग पहिल्याउनु मोक्ष हो । आचार्यले कवितामा आजको समाज पनि उपेक्षित परिवेशको बन्धनबाट मुक्त हुन चाहन्छ कुराको व्याख्या गरेका छन् । समाज परिवर्तनशील छ र ऊ जहिल्यै परिवर्तनको पक्षमा उभिन्न तयार रहन्छ, त्यही परिवर्तन नै मोक्ष हो भनिएको छ । आजका मानिसले बाँचेको परिवेशलाई पनि औचित्यहीन परिवेशबाट

मुक्त बनाउन चाहेका छन् । मानिस जसरी आफ्नो जीवनबाट वैराग्य चाहन्छ, त्यसरी नै उसले बाँचेको परिवेश पनि अस्थिरताबाट मुक्त हुनुपर्छ भन्ने मान्यता उनको कवितामा रहेको छ । कविले कवितामा बन्धनका कारक तत्त्व र मोक्ष प्राप्तिका आधारहरूलाई नूतन शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । वैदिक दर्शनको दृष्टिबाट केलाइए पनि र अहिलेको परिवेशलाई तुलना गरेर केलाइए पनि दुवै सन्दर्भलाई मज्जासँग पुष्टि गर्न सक्ने सन्दर्भहरू कवि आचार्यको कविताका पङ्क्तिहरूमा रहेका छन् । कविले कवितामा देशको राजनीतिक अवस्थालाई मानव जीवनको दिनचर्यासँग जोडेर यहाँ भएका बन्धनका कारणहरू र त्यसले पार्ने समस्या तथा मुक्तिका उपायहरूलाई उत्कृष्ट तरिकाले उल्लेख गरेका छन् । त्यसैले कवि आचार्यका उद्धृत कवितांशहरू बन्धन र मोक्षको पुनर्व्याख्याका तहबाट उत्कृष्ट दृष्टान्त बन्न सकेका छन् ।

(श्री राजकुमार देवकोटा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत सञ्चालित दर्शनाचार्य विद्यावारिधि तहमा अनुसन्धानरत हुनुहुन्छ ।)

सामग्री सन्दर्भसूची

आचार्य, जीवन, (२०७६), *जीवन आचार्यका कविता*, सम्पा. विधान आचार्य, दमक : जीवन स्मृति प्रतिष्ठान
 आचार्य, जीवन, (२०७६), *सम्पूर्णमा जीवन आचार्य*, सम्पा. कृष्ण धरावासी, दमक : जीवन स्मृति प्रतिष्ठान
 गिरी, स्वामी रामानन्द (२०५५), *जनक दर्शन*, भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७८), 'वैदिक षड्दर्शनका प्रमुख मान्यता', नेपाल अध्ययन जर्नल, (१, १), पृ. ७७ - ११३ ।

जि. सी., ओमविक्रम 'समीर सिंह', (२०७८), *साङ्ख्य दर्शन र मार्क्सवाद*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
 हरिभद्रसुरि (२०७३), *षड्दर्शनसमुच्चय*, अनु. गोपीरमण उपाध्यय, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान